

امام و امامت در گفتمان

امام رضا (علیه السلام)

دریافت: ۱۳۹۷/۱۲/۲۵ پذیرش: ۱۳۹۸/۲/۲۸

حسن بشیر^۱

چکیده

این مقاله در صدد آن است که دیدگاه‌های کلان نظری و فرانظری مطرح شده در خطبه امام رضا (علیه السلام) در حوزه امام و امامت را با روش تحلیل گفتمان به شیوه «پدام» مطالعه و بررسی کند.

کشف دال‌های اساسی مرتبط با بحث امامت، حاکمیت و حکومت‌داری در این خطبه، بیانگر دیدگاه‌های نظری و فرانظری آن امام معصوم (علیه السلام) بر اساس اصول اسلامی و قرآنی است.

گفتمان امام و امامت از منظر امام رضا (علیه السلام) با مفصل‌بندی‌های گوناگون و با ایجاد روابط بینامتنی میان این گفتمان و گفتمان‌های حاکم بر روایات و بیانات پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) و سایر امامان معصوم (علیهم السلام) بیانگر وجود یک «نظریه کلان امامت» در حوزه حاکمیت اسلامی است که امام را فردی می‌داند که باید دارای چهار ویژگی «منسوب خداوند»، «حاکم جامعه اسلامی»، «رهبر جهانی» و «منجی بشریت» باشد. اگرچه این چهار ویژگی در زمان یازده امام معصوم (علیهم السلام) به دلیل شرایط نامطلوب به‌طور کامل محقق نشده‌اند، در دوره امام دوازدهم، حضرت مهدی (عج)، همه این ویژگی‌ها به‌طور کامل ظهور خواهند یافت.

کلیدواژه‌ها: امام رضا (علیه السلام)، امامت، حاکمیت اسلامی، تحلیل گفتمان پدام.

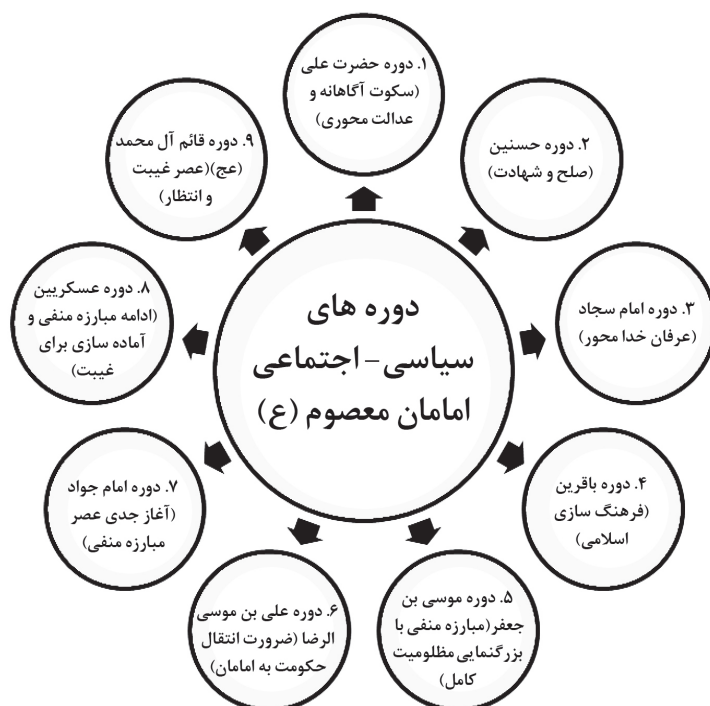
۱. استاد جامعه‌شناسی ارتباطات بین الملل دانشگاه امام صادق (علیه السلام) : drhbashir100@gmail.com

مقدمه

بحث امامت در ادبیات شیعی یکی از مباحث مهم کلامی و اعتقادی است. نه تنها علمای مسلمان - اعم از شیعی و سنی - بلکه امامان معصوم (علیهم السلام) نیز در این زمینه دیدگاه‌ها و مسائل مهمی را بیان کرده‌اند.

گفتمان سیاسی - اجتماعی امامان معصوم (علیهم السلام) را در دوره‌های مختلف که بعضاً بر مباحث مربوط به امامت متکی است، می‌توان به ۹ دوره تقسیم کرد (نمودار ۱).

نمودار ۱. گفتمان امامان معصوم (علیهم السلام) در دوره‌های مختلف سیاسی - اجتماعی (بشیر، ۱۳۹۱ ب)

در ادامه مرحله ششم که به دوران حضرت امام رضا (علیه السلام) مربوط است، مورد بحث قرار گرفته است. این مرحله به نام «مرحله ضرورت انتقال حکومت به امامان» معرفی شده است. مرحله مزبور با نوعی از تجربه ناقص حکومتی روبه‌رو بوده است که توسط مأمون، حاکم وقت خاندان عباسی، به‌عنوان «ولایتعهدی امام رضا (علیه السلام)» طراحی گردید.

اگر چه طرح موضوع ولایتعهدی امام رضا (علیه السلام) توسط مأمون یک حرکت نمایشی بود (قمی، ۱۳۸۱: ۱۰۳۶) پذیرش اجباری آن توسط امام هشتم (علیه السلام) نیز دلیلی بر ضرورت انتقال حاکمیت اسلامی به امامان معصوم (علیهم السلام) تلقی می‌شود. موضوع ولایتعهدی اگر چه یک حرکت نمایشی بود، مسئله امامت را به شکل جدی در جامعه اسلامی مطرح کرد.

ولایتعهدی یک موضوع ساده تاریخی نیست و نیازمند بررسی‌ها و تحقیقات مختلف از جنبه‌های گوناگون است. این حرکت را می‌توان یک «تحول گفتمانی» در ساختارهای حاکمیتی عباسیان و دولت‌های به‌ظاهر اسلامی آن زمان تلقی کرد.

رابطه دوره‌های قبل از دوره حیات امام رضا (علیه السلام) به‌ویژه دوره باقرین (علیه السلام) (پاکتچی، ۱۳۹۱) که «فرهنگ‌سازی اسلامی» نامیده شده است، در ایجاد فضای لازم برای تحول گفتمانی درباره امامت تأثیرگذار بوده است.

نظریه کلان امامت

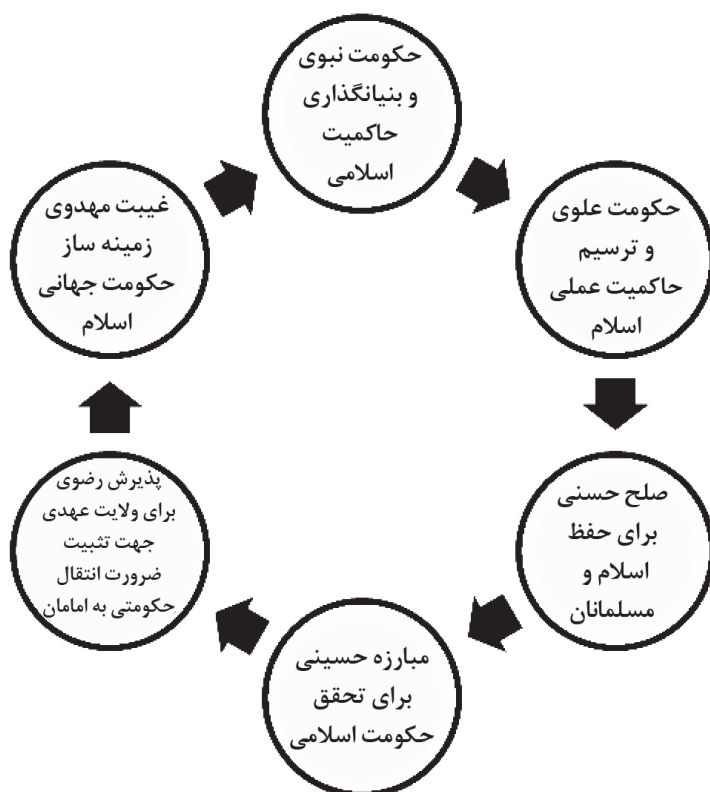
حکومت، حاکمیت، خلافت و امامت در تاریخ اسلام یکی از مباحث مهم و چالشی و محل بروز بسیاری از گفتمان‌ها، رویکردها، اعتقادات و تفسیرهاست.

نظریه کلان امامت نیازمند بحث فراوانی است که باید به شکل مناسب‌تر در فضاهای گفتمانی کنونی مطرح گردد تا آثار اجتماعی و سیاسی آن برای جوامع اسلامی

روشن‌تر شود.

یکی از مسائل مهم در این زمینه کشف و تحلیل رابطه گفتمان نبوی درباره امامت است که در طول تاریخ اسلامی توسط امامان معصوم (علیهم‌السلام) باوجود همه ناملایمات و به‌حاشیه‌راندن‌ها صورت گرفته است. فرایند نگاه به قدرت - حاکمیت در رابطه با گفتمان پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) و امامان معصوم (علیهم‌السلام) در نمودار ۲ آمده است.

نمودار ۲. فرایند قدرت - حاکمیت اسلامی در رابطه با پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) و امامان معصوم (علیهم‌السلام)
(بشیر، ۱۳۹۱ ب)

نمودار ۲ نشان‌دهنده شش دوره مهم از «نظریه کلان امامت» و در هر دوره ناظر به شرایط و موقعیت‌هایی است که اگرچه بیشتر آن‌ها ناخواسته و تحمیلی بوده است، توسط امامان معصوم (علیهم‌السلام) به بهترین شکل ممکن بهره‌برداری شده و عامل استمرار گفتمان امامت در طول تاریخ اسلامی بوده است. این فرایند از آغاز بعثت یا حداقل از هجرت پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) به شهر مدینه آغاز و تا سال ۲۶۰ هجری که آغاز غیبت صغرای امام دوازدهم (علیه‌السلام) است، پایان می‌یابد.

نظریه گفتمان و شناخت گفتمانی

فوکو یکی از بزرگ‌ترین اندیشمندانی است که موضوع گفتمان را وارد ادبیات علوم انسانی - اجتماعی کرد. «میشل فوکو معنای بسیار گسترده‌ای برای گفتمان قائل است. او در دیرینه‌شناسی و تبارشناسی علوم اجتماعی و انسانی، از گفتمان به‌عنوان مجموعه قواعد، اصول و صورت‌بندی‌هایی که به‌طور ناآگاهانه علوم اجتماعی و انسانی را احاطه کرده است، یاد می‌کند.» (بهرامپور، ۱۳۷۹: ۵۳).

یکی از مباحث مهم مربوط به شناخت و تحلیل گفتمانی، کشف زمینه‌ها و شرایط حاکم بر تولد گفتمان و در حقیقت همان «فکر مسلط» (Gee, 1999) است. در اینجا گاهی ناگفته‌ها بیش از گفته‌ها در کشف و تحلیل گفتمان تأثیرگذار است. بخشی از ناگفته‌ها به‌دلیل موقعیت‌ها و شرایطی است که خواسته یا ناخواسته ایجاد می‌شوند و گفتمان را دچار تحولات مختلف می‌کنند. به‌همین دلیل، فهم زمینه و بافت تولد گفتمان عامل اساسی در تحلیل گفتمان است (بشیر، ۱۳۸۴).

قدرت در هر گفتمان که می‌توان آن را به قدرت در زبان و قدرت پشت زبان تقسیم کرد (فرکلاف، ۱۳۷۹) تأثیر زیادی در تحلیل گفتمان دارد. در حقیقت قدرت یکی از عناصر اصلی و مؤثر در تولد گفتمان‌هاست (Foucault, 1972). قدرت نه تنها در عرصه خلق گفتمان، بلکه در شیوه‌های طرح آن، نحوه گسترش آن و بالاخره

تأثیرگذاری آن به شدت اهمیت دارد.

در گفتمان قدرت بر دو عرصه «ظهور گفتمان»^۱ و «گسترش گفتمان»^۲ تأثیر فراوان داشته و می‌تواند در تولد، حیات و حتی مرگ گفتمان تأثیر بسزایی داشته باشد. این قدرت، در هر دو صورت آن، سخت و نرم، عاملی مهم در این زمینه است. بدیهی است، در شرایطی قدرت سخت می‌تواند قدرت نرم را به همراه داشته باشد (حکومت نبوی، حکومت علوی) و گاهی نیز قدرت نرم می‌تواند تأثیرات خود را بر قدرت سخت بگذارد (صلح حسنی، ولایتعهدی رضوی) (بشیر، ۱۳۹۲).

چارچوب روشی

تحلیل گفتمان یک روش کیفی است اما از پیچیدگی خاصی برخوردار است که نتیجه ایجاد روابط مختلف میان نویسنده، متن، خواننده، بافت^۳، موقعیت^۴، شرایط^۵، معناهای زیرین و زیرین و گفته‌ها و ناگفته‌هایی است که در بسیاری از مواقع کشف آن‌ها به شدت سخت و نیازمند دقت و تحقیق عمیق است. به عبارت دیگر، چرایی، چگونگی و چیستی متن در سایه فهم زمینه یا کشف رابطه آن با زمینه تبیین می‌شود. این تبیین، نه تنها دال‌های اساسی، روابط درون متنی، مفصل بندی‌های ممکن، بینامتنیت‌های درون و بیرون گفتمانی را مشخص می‌کند، بلکه فراتر از آن، قدرت و رای گفتمان را که تأثیر زیادی در خلق گفتمان دارد، شناسایی می‌کند. قدرت در این فرایند گفتمانی، عنصر اصلی تولد گفتمان است (فوکو، ۱۳۹۱).

برای تحلیل گفتمان روش‌های گوناگونی تاکنون ارائه شده است، اما نگارنده از روشی به نام «روش عملیاتی تحلیل گفتمان» (پدام)^۶ استفاده خواهد کرد که به خوبی

1. Rise of Discourse

2. Expantion of Discourse

3. Context

4. Situation

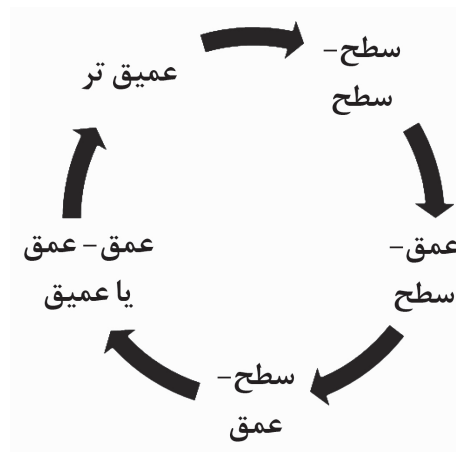
5. Conditions

6. Practical Discourse Analysis Method (PDAM). این روش توسط دکتر حسن بشیر ابداع و ارائه شده است.

می‌تواند به شکل فرایندی و منظم تحلیل مزبور را انجام دهد و به نتایج مشخص و با روایی کافی برساند.

روش پدام از سه مرحله کلان توصیف، تفسیر و تبیین و پنج سطح تحلیل به شرح زیر تشکیل شده است: سطح - سطح، عمق - سطح، سطح - عمق، عمق - عمق، عمق - عمق یا عمیق و عمیق‌تر (نمودار ۳) (بشیر، ۱۳۹۱ الف: ۱۱).

نمودار ۳. سطوح مختلف تحلیل گفتمانی طبق روش پدام (PDAM) (بشیر، ۱۳۹۱ الف: ۱۱)

سه سطح اول در حقیقت نوعی از توصیف است اما این توصیف، با تکیه به اصل متن، معناهای هژمونیک و ضمنی متن با انتخاب جملات همسو با هدف تحلیل، کشف رابطه میان معناهای مشترک در جملات همگرا در متن و در نهایت قرائت معناهای جملات همسو در متن با سایر معناهای مستخرج از جملات دیگر متن، به‌طور کلی، صورت می‌گیرد. این مرحله حرکت در داخل متن از سه جهت: متن هدفدار، متن همسو و متن مورد تحلیل است.

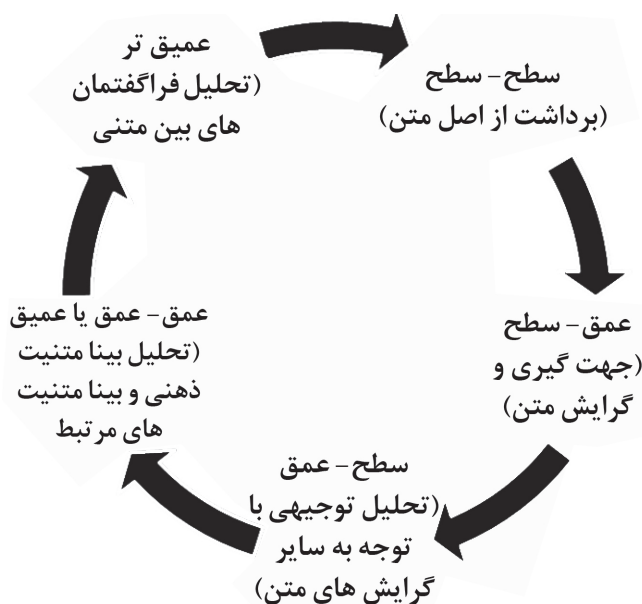
سطح عمق - عمق یا عمیق نشان‌دهنده مرحله تفسیر است. در این سطح «تحلیل بینامتنیت ذهنی تحلیل‌گر و بینامتنیت‌های مرتبط» با توجه به معناهای ضمنی به‌دست‌آمده از تحلیل سطح «سطح - عمق» انجام می‌گیرد. در سطح «عمیق» باید

نوعی از همگرایی معنایی میان دو سطح «سطح - عمق» و «عمق - عمق» صورت گیرد و معنای ضمنی به دست آمده از سطح «سطح - عمق» با معناهای متکی بر بینامتنیت ذهنی تحلیلگر و نیز بینامتنیت‌های مرتبط در سطح «عمق - عمق» با یکدیگر تلفیق و معنای جدیدی که در راستای هدف تحقیق است، خلق شود.

در این روش تحلیل گفتمان در سطح عمیق‌تر را می‌توان «مرحله تبیین» نامید. این مرحله در روش پدام «سطح عمیق‌تر» نامیده شده است. در این سطح «تحلیل فراگفتمان‌های بین‌متنی» با توجه به معناهای ضمنی به دست آمده از تحلیل سطح «عمیق» انجام می‌گیرد (بشیر، ۱۳۹۱ الف: ۱۵).

نمودار ۴ مراحل اجرایی روش پدام را نشان می‌دهد.

نمودار ۴. پنج سطح تحلیلی در روش پدام (بشیر، ۱۳۹۱ الف)

مناسب سازی روش «پدام» برای تحلیل متون دینی

روش «پدام» بر سه اصل مهم استوار است:

اول: کشف روابط میان «متن»، «پیش زمینه»، «زمینه»، «پس زمینه» و «فرامتن».

دوم: تحلیل فرایندی با استفاده از سطوح مختلف سطح و عمق در بازنمایی متن.

سوم: کشف ناگفته‌ها با تحلیل بینامتنیت‌ها و گفتمان‌های درون و بیرون متن.

این سه اصل شیوه‌هایی متفاوت روش پدام برای تفکیک متون مختلف از همدیگر، برای انجام تحلیل و اجرای مراحل آن را از یکدیگر متمایز می‌کند.

در روش تحلیل گفتمان بر پایه «پدام» دو عنصر «زمینه» یا «بافت» و «فرامتن» نقش اساسی در خلق و کشف گفته‌ها و ناگفته‌ها که فراتر از معناهای زیرین و زیرین متن است، دارد. بینامتنیت‌ها و گفتمان‌گونگی‌ها اگرچه در فرایند تحلیل گفتمان بسیار اهمیت دارند، تکمیل‌کننده رابطه‌ای هستند که بر اساس مفصل‌بندی‌های ایجادشده میان درون و برون متن استوار می‌باشند (Laclau and Mouffe, 1985). به عبارت دیگر، بینامتنیت‌های درون و برون گفتمانی، بیش از آنکه در تعیین دال‌های اساسی یا عناصر محوری گفتمان نقش داشته باشند، در تبیین چگونگی دخالت آن‌ها در خلق معنا و در حقیقت «توسعه معنایی» به‌ویژه در ذهن مخاطبان که اساس کلیه رویکردهای مربوط به «قرائت‌های گوناگون» است، نقش محوری دارند.

بر خلاف آنچه در تحلیل متون غیردینی بحث زمینه حایز اهمیت اساسی است، در تحلیل متون روایی به‌عنوان مصداقی از متون دینی، بینامتنیت‌های درون و برون‌متنی، اهمیت اساسی دارند و می‌توانند به‌دلیل عدم ثبت زمینه‌های خلق گفتمان مربوط به روایت‌ها، به‌مثابه جایگزینی نه کامل بلکه نسبی تلقی شوند.

اگر در سطوح پنج‌گانه روش «پدام» برای تحلیل متون غیردینی، تبیین رابطه متن و فرامتن در زمینه‌های مختلف اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و... در پنج سطح تعیین شده

است. در تحلیل گفتمان «متون دینی» این پنج سطح به پنج «فضا» نام‌گذاری شده است که منعکس‌کننده «فضای متنی و بینامتنی» مؤثر در خلق گفتمان روایی است (بشیر، ۱۳۹۷). این پنج فضا عبارتند از:

۱. فضای ساختاری؛

۲. فضای معنایی؛

۳. فضای ارتباطی؛

۴. فضای گفتمانی؛

۵. فضای فراگفتمانی.

در «فضای ساختاری» زبان، ساختارهای زبانی، روابط دستوری و عوامل مؤثر بلاغی^۱ مورد توجه قرار می‌گیرند. در این رابطه، متن روایی به‌مثابه یک متن تولیدشده در یک فضای خاص زبانی، از منظر ساختاری مورد توجه قرار می‌گیرد.

در «فضای معنایی» معنای زیرین و زیرین مورد توجه است. این معنا نه‌تنها در ظاهر و باطن الفاظ و جملات بلکه در اجزا و نیز معنای کلی متن مستتر است. فضای معنایی منعکس‌کننده جهت‌گیری‌های متن برای تحقق اهداف گفتمانی است که مورد توجه قرار می‌گیرد. این فضا نوعی از «زمینه» را تبیین می‌کند که اگرچه از نظر تاریخی زوایای آن منعکس نشده یا به‌صورت کامل منعکس نشده است، می‌توان آن را به‌دلیل خلق معنای خاص در دوره خاصی از تاریخ، که بیش از هر چیز با قدرت - حاکمیت مرتبط است، به‌مثابه «زمینه خلق روایت» تلقی نمود. معنا در این فضا به‌نوعی شکل‌دهنده جهت‌گیری‌های مربوط به اهداف آنی و غایی است که تکمیل‌کننده گفتمان در مراحل همزمانی و درزمانی است.

در «فضای ارتباطی» روابط بینامتنی میان ساختار و معنای موجود در متن با ساختارها

1. Retic

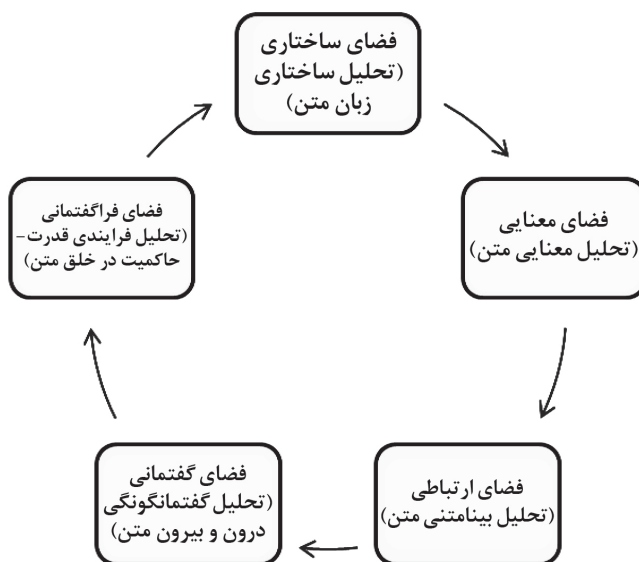
و معناهای بیرونی متن بررسی می‌شود. کشف این روابط شاید مهم‌ترین مرحله‌ای است که در تحلیل گفتمان روایی مورد توجه باشد. به عبارت دیگر، بینامتنیت‌های درون و بیرون متن، تبیین‌کننده زمینه‌هایی گوناگون برای چرایی، چگونگی و چیستی خلق گفتمان روایی است. اگر «فضای ساختاری» زبان گفتمانی را تبیین و «فضای معنایی» جهت‌گیری گفتمانی را ترسیم می‌کند، «فضای ارتباطی» «روح گفتمانی» را مشخص می‌کند که تبیین‌کننده موقعیت کلی و شرایط حاکم در خلق آن گفتمان است.

در «فضای گفتمانی» شرایط قدرت - حاکمیت، که مهم‌ترین عنصر مؤثر در خلق گفتمان روایی است، مورد مطالعه و بحث قرار می‌گیرند. این شرایط تعیین‌کننده رویکرد گفتمانی متون روایی است. فضای گفتمانی، فراتر از گفتمان خاص روایی، گفتمانی است که تابعی از قدرت - حاکمیت در وجوه مختلف عملی، فکری، تعاملی و تعارضی است. فضای گفتمانی با چنین رویکردی، زمینه‌ای برای ضرورت طرح روایات مختلفی است که در چنین فضایی می‌توانند مطرح شوند. طرح این روایات از طرف دیگر تبیین‌کننده همین فضای گفتمانی است. به عبارت دیگر، در اینجا نوعی از «مکاشفه دو سویه» وجود دارد که از یک سو با فهم «فضای گفتمانی»، به گفتمان روایی می‌توان پی برد و از طرف دیگر با «تحلیل گفتمان روایی» می‌توان به «فضای گفتمانی» حاکم بر دوره مربوط به روایات مورد تحلیل، دست یافت.

در «فضای فراگفتمانی» می‌توان با رابطه میان «فضای گفتمانی» و «گفتمان روایی» در سطوح هم‌زمانی و در زمانی آشنا گردید. این فضا، بیش از آنکه به سطح هم‌زمانی گفتمان توجه داشته باشد، به سطح در زمانی و به عبارت دیگر با فرایند تحول گفتمانی در دوره‌های مختلف توجه دارد. فضای فراگفتمانی ترسیم‌کننده شرایط قدرت - حاکمیت برای بروز گفتمان‌های مختلف روایی در دوره‌های مختلف است. با کشف این فضای فراگفتمانی می‌توان نسبت به فهم روایات مختلف و تعیین معانی، جهت‌گیری‌ها و اهداف آن‌ها اقدام کرد (بشیر، ۱۳۹۵).

این پنج گام در تحلیل متون روایی به روش «پدام» فرایندی را ترسیم می‌کند که در سایه آن می‌توان نسبت به تحلیل گفتمانی روایی اقدام کرد. نمودار ۵ نشان‌دهنده این مراحل و معنای هر مرحله برای تحقق این فرایند است.

نمودار ۵. سطوح تحلیل متون روایی (بشیر، ۱۳۹۷)

بازسازی روش پدام برای تحلیل متون دینی

یکی از مهم‌ترین کارکردهای روش «پدام» بکارگیری آن در تحلیل متون دینی با تغییراتی است که در این زمینه ایجاد شده است. جدول ۱ نشان‌دهنده رابطه بین روش «پدام» برای تحلیل متون عادی و متون روایی است.

جدول ۱. مقایسه روش «پدام» در تحلیل متون دینی و غیر دینی

ستون های پنجگانه در روش اجرایی «پدام» برای متون غیر دینی				
(۱) سطح - سطح	(۲) عمق - سطح	(۳) سطح - عمق	(۴) عمق - عمق (عمیق)	(۵) عمیق تر
برداشت از اصل متن	جهت گیری و گرایش متن	تحلیل توجیهی با توجه به سایر گرایش های متن	تحلیل بینامتنیت ذهنی تحلیلگر و بینامتنیت های مرتبط	تحلیل فراگفتمانی های بین متنی
ستون های پنجگانه در روش اجرایی «پدام» برای متون دینی				
فضای ساختاری (تحلیل ساختاری زبان متن)	فضای معنایی (تحلیل معنایی متن)	فضای ارتباطی (تحلیل بینامتنی متن)	فضای گفتمانی (تحلیل گفتمانگونگی درون و بیرون متن)	فضای فراگفتمانی (تحلیل فرایندی قدرت-حاکمیت در خلق متن)

فرایند تحلیل گفتمان امام و امامت در خطبه امام رضا (علیه السلام)

هدف اصلی این مقاله کشف گفتمان امام رضا (علیه السلام) درباره امام و امامت است. این هدف با تحلیل خطبه امام رضا (علیه السلام) با به کارگیری روش تحلیل گفتمان پدام، انجام خواهد گرفت.

خطبه آن حضرت به زبان عربی در «باب ما جاء عن الرضا عليه السلام فی وصف الامامة و الامام و ذکر فضل الامام و رتبه» در کتاب اصول کافی (کلینی، ۱۳۷۷، ج ۱: ۱۹۸) نقل شده است. در این جا به دلیل اینکه در ستون اول تحلیل، متون مهم مرتبط با موضوع امام و امامت آمده اند، از آوردن ترجمه خطبه که مقاله را بیش از اندازه طولانی خواهد کرد، جلوگیری می شود. تحلیل خطبه امام رضا (علیه السلام) درباره امام و امامت با در نظر گرفتن روش «پدام» در پنج فضای گفتمانی که منعکس کننده پنج سطح مطرح شده در این روش است، در جدول ۲ آمده است.

جدول ۲. پنج سطح (فضای گفتمانی) روش پدام برای تحلیل خطبه امام رضا (علیه السلام)

فضای ساختاری (بیانی)	فضای معنایی (غیر بیانی)	فضای ارتباطی (ارتباطی)	فضای گفتمانی (بینامتنی)	فضای فراگفتمانی (بینامتنی فراگفتمانی)
ای عبد العزیز! مردم از دین خود اطلاعی ندارند	عدم آگاهی مردم از دین علیرغم گذشت زمان	مردم برای آگاهی از دین نیازمند «امام» یا «راهنما» هستند.	ضرورت وجود امام، ناآگاهی مردم از دین است.	امام تبیین کننده دین است.
به نیرنگ گمراه شده‌اند؛	مردم هنوز گمراه اند	قدرت حاکم با نیرنگ باعث گمراهی است	قدرت حاکم بر خلاف اسلام است	بازگشت قدرت به امامان رفع گمراهی مردم است
خداوند تبارک و تعالی پیامبر خود را قبض روح نکرد مگر بعد از اینکه دین را برای او کامل گردانید	دین کامل برای پیامبر کامل است	ضرورت تدریجی بودن کامل شدن دین در میان مردم	بین کامل بودن دین و تدریج کامل شدن آن میان مردم تعارضی نیست.	امام عامل کامل شدن دین در میان مردم است
و قرآن را که بیان همه چیز در آن است، بر او نازل فرمود.	قران تبیان همه چیز است.	قران تبیین کننده برای پیامبر و امام کامل است	مردم به دلیل گمراهی، بیان قران تبیان همه قران را درک نمی کنند	امام تبیان همه قران است
حلال و حرام، حدود و احکام و جمعی از نیازمندی‌ها را به طور تمام و کمال در آن بیان فرمود و گفت «ما فرطنا فی الكتاب من شیء»	قران نسخه کامل الهی است	قران برای همه زمان ها قابل اجرا است.	معنای همزمانی و درزمانی قران یک اصل قرآنی است	مردمی که گمراه شده اند، نمی توانند تبیان و در نتیجه همه معانی قرآنی را درک کنند، امام تبیین کننده همه معانی قران است.
و در حجه الوداع که در آخر عمر حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم واقع شد این آیه را نازل فرمود: «الیوم اکملت لکم دینکم و اتممت علیکم نعمتی و رضیت لکم الاسلام دینا»؛ «امروز دین شما را برایتان کامل کردم و نعمتم را بر شما تمام نمودم و اسلام را به عنوان دین، برای شما پسندیدم»	اسلام، دین کامل است.	اسلام برای همه بشریت در هر زمان و مکان است.	اکمال دین، با نصب امام انجام گرفت	دین کامل، دین امام محور است.
و مسئله امامت، تمام کننده و کامل کننده دین است،	کمال اسلام با تعیین امام است	حاکمیت امام جلوگیری از گمراهی مسلمانان است	امام مورد نظر که کامل کننده دین است، هر حاکم و خلیفه اسلامی نیست.	حضرت علی (ع) مصداق اتم امامی است که کامل کننده دین است.

و حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله و سلم قبل از وفات خود، دین را برای مردم توضیح داده، تبیین فرمود، و راه آن را برای آنان آشکار کرد	پیامبر اکرم (ص) کلیه مسائل مربوط به اسلام را تبیین کرده است.	پیامبر اکرم (ص) نقشه راه حرکت اسلام در آینده را روشن کرده است.	هدایت کننده این نقشه و حرکت بعدی اسلام، امام است.	امام، تضمین کننده حرکت مردم بر اساس اسلام است.
آنان را در مسیر حق قرار داد و علی علیه السلام را به عنوان امام و راهنما برایشان تعیین فرمود، و تمام آنچه را که مردم به آن نیازمندند، بیان نمود	امامت علی (ع)، تبیین کننده راه حق است.	حق با حضرت علی (ع) است.	نیازهای دینی بعدی مسلمانان با وجود حضرت علی (ع) مرتفع می شود.	امامت معیار تمایز حق و باطل است.
هر کس گمان کند خداوند دین خود را کامل نکرده، در حقیقت کتاب خدا را رد کرده است، و هر کس کتاب خدا را رد کند، کافر است.	نپذیرفتن امامت، بیان نقصان دین است.	امامت و قرآن در راستای همدیگر و مکمل همدیگرند	نپذیرفتن امامت، همانند عدم پذیرش قرآن عامل کفر است.	پذیرش امامت و ولایت کامل کننده دین است
آیا مردم به قدر و ارزش امامت و موقعیت آن در بین امت آگاهند تا انتخابشان قابل قبول باشد؟!	درک امامت، درک عامیانه نیست.	فهم جایگاه امامت نیازمند درک فراتر است.	انتخاب مردم، تعیین کننده امام تبیان کننده قرآن، مکمل دین و ادامه دهنده اسلام نیست.	امام همچون پیامبر از طرف خداوند متعال باید منصوب شود.
امامت، جلیل القدرتر، عظیم الشانتر، والاتر، منبع تر و عمیق تر از آن است که مردم با عقول خود آن را درک کنند، یا با آراء و عقائد خویش آن را بفهمند یا بتوانند با انتخاب خود امامی برگزینند.	معنای امام، شأن بسیار والاتر از معنای راهنما، خلیفه و حاکم است.	مردم قدرت فهم جایگاه امامت را ندارند	مردم در تعیین امام نمی توانند نقش داشته باشند	انتخاب امام معصوم، با انتخابات عادی مردم متفاوت است.
امامت چیزی است که خداوند بعد از نبوت و خلت (مقام خلیل الهی) در مقام سوم، ابراهیم خلیل علیه السلام را بدان اختصاص داده به آن فضیلت مشرف فرمود، و نام او را بلند آوازه کرد،	امامت در راستای پیامبری و مقام خلیل الهی است.	امامت تکمیل کننده حرکت پیامبری است.	امامت یک جایگاه مقدسی است که مصداق آن همچون سایر مقدسات به دست مردم نیست.	امامت یک امر الهی است.
خداوند می فرماید: «انی جاعلک للناس اماما»	خداوند متعال ابراهیم را به عنوان امام منصوب کرده است.	امامت حضرت ابراهیم تکمیل کننده شأن پیامبری اوست	پیامبری پیامبر اکرم (ص) با تعیین حضرت علی کامل شده است.	امامت کامل کننده پیامبری است.
و ابراهیم علیه السلام از خوشحالی گفت: «و من ذریتی» خداوند فرمود: «لا ینال عهدی الظالمین»	امامت ارثی نیست.	عدالت و صالح بودن ملاک امامت است	امامان معصوم بر اساس شأن عدالت و صلاحیت و نه به دلیل ارتباط نسلی تعیین شده اند.	امامان معصوم (ع)، عادلان و صالحان زمین و زمان هستند

و این آیه امامت هر ظالمی را تا روز قیامت ابطال می‌کند.	امامت حاکم ظالم باطل است.	امامت حاکم غیر ظالم بدون تعیین خدا، نیز کامل کننده دین نیست.	امامان با حاکمان زمین در مبارزه هستند.	قیام بر علیه ظالمان، تمکین ساختن امام برای حاکمیت و تکمیل کننده دین است.
و بدین ترتیب امامت در خواص و پاکان قرار گرفت	امامت یک شأن خاص است.	همانگونه که مردم در تعیین پیامبر نقش ندارند در تعیین امام نقش ندارند.	امامت همچون پیامبری یک شأن الهی است.	امامت یک جایگاه تعیینی است.
سپس خداوند با قرار دادن امامت در خواص و پاکان از نسل او، وی را گرمای داشت و فرمود: «و هینا له اسحق و یعقوب نافله و کلا جعلنا صالحین و جعلناهم أئمة یهدون بأمرنا و أوحینا الیهم فعل الخیرات و اقام الصلاة و ایتاء الزکوة و کانوا لنا عابدين»	نسل حضرت علی (ع)، همانند نسل ابراهیم از صالحان هستند.	همانگونه که از نسل ابراهیم امامانی قرار داده شده، برای نسل حضرت علی نیز چنین شده است.	نسل حضرت علی (ع) برای مسئولیت امامت تعیین شده است.	امامان صالح باید از نسل حضرت علی (ع) باشند.
و امامت به همین ترتیب در نسل او باقی بود و یکی بعد از دیگری، نسل به نسل، آن را به ارث می‌بردند تا اینکه پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و سلم وارث آن گردید.	امامت ابراهیم و نسل وی به پیامبر منتقل شده است.	شأن امامت از پیامبری والاتر است.	امامت، هدایت و رهبری است، و پیامبری، پیام رسانی است.	پیامبر اکرم (ص) هم پیامبر و هم امام است.
خداوند می‌فرماید: «ان اولی الناس بابراهیم للذین اتبعوه و هذا النبی و الذین آمنوا و الله ولی المؤمنین»؛ «سزاوارترین و شایسته‌ترین مردم در انتساب به ابراهیم کسانی هستند که او را پیروی نمودند و این پیامبر و نیز کسانی که ایمان آوردند.	شایستگی در پیروی از دین الهی است	آنان که در پیروی کامل از حضرت ابراهیم هستند برای امامت سزاوارترند	حضرت علی (ع) در پیروی از پیامبر اکرم سزاوارتر است	حضرت علی (ع) برای امامت سزاوارتر است.
و خداوند ولی مؤمنین است»	در حقیقت خداوند امام مؤمنان است.	امامت را مؤمنان می‌شناسند.	گمراهان امامت را درک نمی‌کنند	درک کنندگان امامت علی (ع) مؤمنان هستند

و این امامت خاص حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم بود که به امر خدا به همانگونه که خداوند واجب فرموده بود به عهده علی علیه السلام قرار داد و سپس در آن دسته از نسل حضرت علی علیه السلام که برگزیده بودند.	امامت یک شأن خاصی است که علاوه بر پیامبری به پیامبر اکرم اعطا شده بود.	امامت پیامبر به امام علی (ع) و نسل وی منتقل شده است.	اگر پیامبری رساندن پیام الهی به مردم است، امامت حاکمیت اسلامی است.	حکومت اسلامی با امامت امام معصوم معنای کامل می یابد
و خداوند علم و ایمان به ایشان داده، قرار گرفت	علم پیامبر، علم لدنی است.	امامان به تبع از پیامبر علم لدنی دارند.	امامت امام منطبق با علم الهی است	حکومت امام، حکومت الله است
خداوند می فرماید: «فقال الذین اوتوا العلم و الايمان لقد لبثتم فی کتاب الله الی یوم البعث فهذا یوم البعث»؛ «و کسانی که علم و ایمان به ایشان داده شده بود (خطاب به مجرمینی که بعد از قیام قیامت می گفتند: بیش از اندک زمانی، در قبر نمانده اید) گفتند: شما در کتاب و علم خدا، تا روز قیامت در قبر مانده اید و امروز همان روز قیامت است»	پیامبر اکرم (ص) و امامان معصوم مصداق «اوتوا العلم و الايمان» هستند.	اساس پیامبری و امامت «علم و ایمان» است.	کتاب الله (قرآن کریم) تنها کتابی است که تا قیامت وجود خواهد داشت.	پیامبری خاتمه یافته اما امامت تا روز قیامت ادامه دارد.
پس این امامت در اولاد علی علیه السلام تا روز قیامت خواهد بود، زیرا پیامبری بعد از محمد صلی الله علیه و آله و سلم نخواهد آمد.	مقام امامت برای امامان همیشگی است.	امامت فقط شأن زمینی نیست، در جهان بعدی نیز ادامه دارد.	امامت محصور به علی (ع) و اولاد علی است.	علی و اولاد علی، امامان دنیا و آخرتند اند.
حال چگونه این جاهلان می خواهند انتخاب کنند؟ امامت مقام انبیاء، و ارث اوصیاء است، امامت نمایندگی خداوند عزوجل و جانشینی پیامبر، و مقام امیرالمؤمنین و میراث حسن و حسین علیهم السلام است.	امامت، انتخابی مردم نیست	امامت همچون پیامبری، انتصابی خداوند متعال است	علم و ایمان واقعی، دو عامل اساسی شناخت امامان است.	جاهلان و گمراهان توانایی شناخت امامان را ندارند
امامت زمام دین و باعث نظم مسلمین و صلاح دنیا و عزت مؤمنین است.	امامت، رهبری در حوزه دین و دنیا است	امامت محور نظم اجتماعی است	امامت باعث قدرتمند شدن جامعه اسلامی است	امامت، حکومت و مدیریت جهانی است
امامت پایه پابنده اسلام و شاخه و نتیجه والای آن است.	امامت، تکمیل کننده برنامه پیامبری است	امامت عامل استحکام جامعه اسلامی	امامت، عامل استمرار اسلام است	حاکمیت اسلام با امامت مشروعیت می یابد

توسط امام است که نماز و زکات و روزه و حج و جهاد به کمال خود می‌رسد	امامت کامل کننده اعمال است.	بدون وجود امام، اعمال مسلمانان نیز مخدوش است	همه اعمال اسلامی با وجود امام مورد قبول خداوند است	وجود امام، معیار پذیرش اعمال مسلمانان است.
و فیء و صدقات وفور می‌یابد، و حدود و احکام جاری می‌گردد	امامت محور نعمت های اجتماعی و غیره است	بدون امامت، بخشی از احکام دین تعطیل می شود.	امام مجری احکام الهی است	بدون امام، حکومت اسلامی معنا ندارد
و مرزها حفظ و حراست می‌شود	حفظ کشور نیازمند فرمانروایی است	امامت حافظ مرزهای اجتماعی، سیاسی و غیره است	امام معیاری برای تعیین مرزهای حلال و حرام است	امام حافظ و سامان دهنده جامعه اسلامی است
امام حلال خدا را حلال، و حرام خدا را حرام می‌کند، و حدود او را جاری می‌نماید	امام جاری کننده حدود الهی است.	امام معیار حلال و حرام است	امام بر اساس مقتضیات عمل می کند	صدور احکام ثانویه در دست امام است [منطقه فراغ-شهید صدر]
و از دین خدا دفاع نموده، با حکمت و موعظه نیکو و دلیل قاطع، مردم را به راه پروردگارش را می‌خواند.	امام حافظ دین است	امام معیار جدال به احسن است.	امام صراط مستقیم است.	پذیرش امامت ضامن هدایت است.
امام همچون خورشید درخشان جهان است، خورشیدی که دور از دسترس دست‌ها و چشم‌ها در افق قرار دارد، امام، ماه نورانی، چراغ درخشان، نور ساطع و ستاره‌ی راهنما در دل تاریکی‌ها و صحرای خشک و بی‌آب و علف و موج‌ها و وحشتناک دریاها است.	امام نور است.	امام آگاهی دهنده است. همچون نور که روشن کننده است	امام راهنما است.	امام همچون خورشید بخشنده حیات است.
امام، همچون آب گوارا بر تشنگان است	امام آرامش دهنده است.	امام تجسم رحمت خداوند است	امام آگاهی دهنده است.	امام حلال مشکلات جامعه است
راهنمای هدایت و منجی از هلاکت است				
امام همچون آتشی است در بلندی‌های بیابان‌ها، کسی که از سرما به آن آتش پناه برد، او را گرم می‌کند، و در مهلکه‌ها راهنمایی می‌کند. هر کس از او دست بکشد هلاک خواهد شد.	امام هدایت است.	امام راهنمای انسان است.	هلاکت در پیروی نکردن از امام است	امام منجی بشریت است.

امام، ابر پیرایان و باران پیربرکت است، خورشید درخشان و زمین گسترده است، او چشمه جوشان و باغ و برکه است.	امام نعمت خداوندی است.	امام نور زمین و آسمان است.	امام چشمه معرفت است	امام حیات طیبه الهی است.
امام، امینی است همراه، پدری است مهربان، او برادر تنی است، در مصائب پناه بندگان است.	امام امین امت است	امام مربی جامعه است (همچون پدر برای خانواده)	امام، پناهگاه محرومان است.	امام، هدایت کننده جامعه اسلامی است
امام، امین خدا در زمین و حجت او بر بندگان است	امام، اماندار امانت های الهی است	امام به اسرار الهی آشنا است	امام، آگاه از اسرار جهان است	امام حجت خدا و سر اعظم خداوند است
او خلیفه خدا در کشور اوست	امام، مقام خلیفه الهی را دارا است	امام مجری احکام الهی در جامعه است	امام، بر همه جهان مسلط است	امام جانشین خدا در جهان است
امام دعوت کننده مردم به سوی خدا و مدافع حریمهای الهی است.	امام همچون پیامبر «داعیه» است	امام مجری احکام الهی است	وظیفه امام همتراز و وظیفه پیامبری است (دعوت به خدا)	امام، پیامبری است که به وی وحی نمی شود
امام از گناهان پاک است و از عیوب مبری، علم به او اختصاص دارد، حلیم و بردبار است	عصمت، امری مسلم برای امام است.	امام از کلیه عیب های جسمی، روحی، عقلانی و غیره مبرا است.	امام، دارای علم خداوندی است	امام یک انسان کامل است
مایه نظم و دین و عزت مسلمین است	امام، نظم دهنده جامعه اسلامی است	جامعه اسلامی فاقد امام، عزیز نیست	هدایت و رهبری امام عزت دهنده امت اسلامی	نظام اسلامی بدون امام قوام نمی یابد
باعث خشم منافقین و هلاکت کافرین است.	امام، معیار شناخت منافق از مومن است	امام، از بین برنده کافران است	امام تقویت کننده مومنان است	امام، قدرت جامعه اسلامی است.
امام، در دوران خود نظیر ندارد، کسی به او نزدیک نیست، هیچ دانشمندی با او همپراز نیست، بدل ندارد، مثل و مانند ندارد،	امام، بدیل و مانند ندارد	علم و دانایی امام علم لدنی است.	امام از جنس نور است و با همه انسانها متفاوت	امام بر غیب در صورت خواستن آگاه است
بدون اینکه به دنبال فضیلت باشد و یا خود فضیلت به دست آورده باشد، فضیلت به او اختصاص یافته است و خداوند بخشایندهی بافضیلت، فضل را به او اختصاص داده است.	فضیلت امام، خدایی است	برتری امام، برتری عادی نیست	فضیلت امام با فضیلت مردم قابل قیاس نیست	فضیلت امام ذاتی است
پس کیست که بتواند امام را بشناسد یا او را انتخاب کند؟.	امکان شناخت امام وجود دارد	شناخت امام با انتخاب وی متفاوت است	انتخاب امام فراتر از شناخت امام است	انتخاب امام، انتخاب انسانها نیست

نه، هرگز، هرگز، در وصف شأنی از شوون او و فضیلتی از فضائل او عقول به گمراهی افتاده و حیران و سرگردان مانده است، و دیدگان درمانده و ناتوان گشته و بزرگان احساس کوچکی می نمایند، و حکماء حیرانند، عقل عقلاء کوتاه است، خطباء از خطابه بازمانده اند و عقلاء و دانایان از درکش عاجز شده اند و شعراء از شعر گفتن ناتوان گشته اند و ادبا عاجز گردیده اند و بلغاء خسته و ناتوان شده اند و همگی به عجز و ناتوانی (خود) معترفند	درجات مربوط به شناخت امام متفاوتند	ابعاد وجودی امام متنوعند	سختی شناخت همه ابعاد امام توسط انسانهای مختلف	شناخت واقعی امام مختص خداوند است
چگونه می توان او را وصف کرده و کنه او را بیان نمود یا چیزی از کار او را فهمید یا کسی را یافت که جای او را بگیرد؟	حتی مراحل توصیفی امام متفاوت اند	کارهای امام اهداف متفاوت دارند	ایمان به امام فراتر از شناخت اهداف مربوط به کارهای امام است	هیچکس نمی تواند جایگزین امام باشد
نه، چگونه ممکن است؟ و حال آنکه نسبت او و وصف کنندگانش همچون ستاره ها و دست مردم است؟	امکان شناخت ماهوی امام برای همه نیست	شناخت توصیفی امام برای همگان امکان پذیر است	شناخت توصیفی امام برای پذیرش امامت امام کفایت می کند	شناخت توصیفی امام از نظر شرعی مجزی است
پس انتخاب مردم کجا و این مقام کجا؟	امام باید انتخاب شود	انتخاب امام همچون انتخاب های دیگر مردم نیست	انتخاب امام در دست مردم نیست	امام فقط توسط خدا انتخاب می شود
عقول کجا و درک این منزلت کجا؟	عقل انسانی برای درک ماهیت کامل امام کافی نیست	منزلت و مقام امامت فوق تحلیل عقلانی است	فهم عقلانی برای شناخت امام کفایت نمی کند	شناخت امامت نیازمند فهم شهودی است
اصلاً کجا می توان چنین شخصی یافت؟	امام باید تعیین شده باشد	مشخصات امام با سایر انسانها تفاوت دارد	تعیینی بودن امام ویژگی امام است	تفاوت اساسی امام با سایر مردم
گمان برده اند که می توان او را در غیر آل پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم یافت؟	امام فقط از آل پیامبر است	امام از نسل حضرت زهرا (ع) است	امامان متعین هستند	امامت فقط متعلق به آل پیامبر (ص) است

به خدا قسم نفسشان به آنان دروغ گفته و اباطیل آنان را در آرزو انداخته است و در نتیجه به پرتگاهی بلند و مشکل و لغزنده پا گذارده‌اند که پاهایشان از آن خواهد لرزید به پائین خواهند افتاد.	عدم شناخت امام باعث انحراف است	انحرافات باعث دور شدن از امامان متعین هستند	دور شدن از امامان واقعی عامل سقوط جامعه اسلامی است	امامت معیار حق و باطل است
با عقول سرگردان، ناقص و بایر و عقائدی گمراه‌کننده درصدد نصب امام بر آمده‌اند که جز دوری از مقصد نتیجه‌ای نخواهند گرفت.	نصب امام در دست انسان ها نیست	امام از طرف خداوند تعیین می شود	نصب انسانی امام دلیل بر گمراهی است	امامت همچون پیامبری، از طرف خداوند تعیین می شود
خدا آنان را بکشد! به کجا برده شده‌اند؟ درصدد کاری بس مشکل برآمده و خلاف حق سخن گفته‌اند و به گمراهی عمیقی دچار گشته و در سرگردانی افتاده‌اند، زیرا با آگاهی امام را ترک کرده‌اند، و شیطان اعمالشان را در نظرشان زینت بخشید و آنان را از راه حق بازداشت، حال آن‌که بینا و بصیر بوده‌اند.	ترک امام بر حق، باعث گمراهی عمیق است	امام تکمیل کننده ایمان است	پیروی نکردن از امام، تبعیت از شیطان است	امامت معیار دینداری است
آنان انتخاب خدا و رسولش را کنار گذارده، انتخاب خود را در نظر گرفتند، در حالیکه قرآن با صدائی بلند به آنان خطاب می‌کند: «و ربک یخلق ما یشاء و یختار ما کان لهم الخیرة سبحان الله و تعالی عما یشرکون»	خداوند متعال امامان را انتخاب کرده است	قرآن به صراحت بر انتخاب امامان تاکید کرده است	امامت یک شأن الهی است	امامت یک مقام انتصابی است
و نیز می‌فرماید «و ما کان لمؤمن و لا مؤمنة اذا قضی الله و رسوله امرا ان یکون لهم الخیرة من امرهم»	دستورهای خداوند و پیامبر واجب الاطاعة است	امامت از دستورهای خدا و پیامبر (ص) است	تعیین امام بر اساس دستور الهی است	پیامبر مجری دستور الهی در معرفی امام است.
و نیز می‌فرماید «ما لکم کیف تحکمون × ام لکم کتاب فیه تدرسون × ان لکم فیه لما تخبرون × ام لکم ایمان علینا بالغة الی یوم القیمة ان لکم لما تحکمون × سلهم ایهیم بذلک زعمیم × ام لهم شرکاء فلیاتوا بشرکائهم ان کانوا صادقین»	قضاوت در تعیین امام در اختیار انسان ها نیست	قضاوت الهی تعیین کننده امام است	امام همانند در میان انسانها ندارد	ضرورت وجود یک امام تعیین شده از طرف خداوند در همه دورانش

و نیز خداوند می‌فرماید: «افلا یتدبرون القرآن ام علی قلوب افقالحا»	تدبیر و تفکر راهی برای کشف امام واقعی	غفلت و گمراهی از حق، عامل گمراهی از شناخت امام	شناخت امام نیازمند ایمان واقعی است	مومنان، امام واقعی را می‌شناسند
یا خداوند بر دل آنان مهر زده و دیگر نمی‌فهمند، یا «می‌گویند شنیدیم و حال آنکه نمی‌شنوند، بدترین جنبدگان از نظر خداوند، کر و لال‌هایی هستند که نمی‌اندیشند، و اگر خدا خیری در آنان سراغ داشت آنان را شنوا می‌کرد و اگر آنان را شنوا می‌کرد پشت کرده اعراض می‌نمودند.	تفکر، راهی برای شناخت امام	انحراف، حجابی بزرگ برای عدم شناخت امام	خروج از شناخت امام خروج از اسلام است	امامت یکی از اصول مسلم دین است
و «گویند: می‌شنویم و نافرمانی می‌کنیم» بلکه آن «فضل خداوند است که به هر که بخواهد عطا می‌فرماید و خداوند دارای فضلی بزرگ است.»	شناخت بدون پیروی از امام کافی نیست.	پیروی از امام، ایمان را کامل می‌کند	امامت عطیه خداوندی است	امامت، فضل خداوند بر جهانیان است
پس چگونه می‌خواهند امام را برگزینند و حال آنکه امام عالمی است که چهل در او راه ندارد	برگزیدن امام در دست انسان نیست	امام منصوب خداوند است	شناخت امام نیازمند علم است	علم امام لدنی است
و فرمانروایی است که سختی نمی‌دهد، معدن قداست و پاکیزگی و عبادت و علم و بندگی است	امام معدن قداست و خوبی هاست	گناه از امام به دور است	امام عالم بر امور جهان است	امام، باید معصوم باشد
دعای پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم فقط در حق او بوده است (مثل: اللهم و ال من والاه و یا) اللهم اذهب عنهم الرجس و غیره) و یا پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم فقط او را به امامت فرا خوانده است وی از نسل حضرت صدیقه طاهره است و هیچ عیبی در نسب او نیست، هیچ شرفی هم‌طراز او نیست	پیامبر (ص) امام را مشخص کرده اند	رجس و گناه در ساحت امام راه ندارند	نسب امامان مشخص است	امامان از نسل حضرت زهرا (ع) هستند
نسب او از قریش است و در بین قریش از بنی‌هاشم است که از بقیه قریش شرافت بیشتری دارند	امامان از نسل خاصی هستند	نسب امامان معین است	نسل امامان از قریش است	امامان از بنی‌هاشم اند.
و در آن میان از عترت یعنی از آل و نزدیکان حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم است	امام از نسل پیامبر (ص) است	نسل پیامبر اکرم (ص) مشخص می‌باشند	امامان از نزدیکان پیامبر (ص) اند	امامان از خانواده پیامبر (ص) اند

امام از نظر خداوند مرضی و پسندیده است.	امام، انتخاب شده خداوند است	امام تأمین کننده رضایت خداوند در جهان است	امام معیار رضایت خداوند است	رضایت خداوند در پناه رضایت امام است
شریفترین اشراف است	امام شریفترین مخلوقات است	شرافت امام الهی است	شرافت امام قابل مقایسه با اشراف دیگر نیست	امام خلیفه ... در زمین است
او از نسل عبد مناف است	نسل امام مشخص است	نسل امام در تعیین امام مهم است	شناخت امام از طریق شناخت خانواده وی است	امام از خانواده پیامبر (ص) است
علم او دائماً رو به افزونی است	علم امام لدنی است	علم امام بر اساس زمان گسترش می یابد	علم امام راهگشای مشکلات زمان است	علم امام افزودنی است
حلم و بردباری او کامل و تمام عیار است	صبر امام فزونتر از همه است	تحمل و بردباری امام معیاری برای شناخت امام است	امام، در مقابل دشمنان و دوستان حلیم است	حلم امام عاملی برای حفاظت از اسلام است
بر امر امامت توانا و قدرتمند است	امام قدرت کامل رهبری دارد	هدایت و رهبری لازمه امامت است	قدرت کامل لازمه رهبری است	امامت، هدایت جامعه است
به نحوه اداره امور امت عالم و آگاه است	امام آگاه بر جریانات امور است	آگاهی امام در راستای علم غیب است	امام بر اساس علم و غیب هدایت می کند	امام (ع) در صورت تمایل علم غیب دارد
اطاعتش واجب است	وجوب اطاعت کامل از امام	عدم اطاعت از امام خروج از اسلام است	معصیت از امام، معصیت از خداوند است	اطاعت از امام، اطاعت از خداوند است
به فرمان خداوند به امر امامت قیام نموده (یا مجری اوامر و فرامین الهی است).	امامت یک شأن الهی است	امام، قائم به امر الله است	امام، عهده دار اجرای اوامر الهی است	حاکمیت بخشی از امامت است
خیرخواه پندگان خدا و حافظ دین اوست	امامت حافظ دین است	بدون امامت، اسلام در خطر است	امام در جهت حفظ امت است	حیات امت اسلامی مرهون وجود امام است
خداوند انبیاء و ائمه را توفیق می دهد و از علم و حکمت مخزون خود علومی به آنان می دهد که به دیگران نداده است و لذا علم آنان از تمامی علوم اهل زمان برتر و بالاتر است	علم پیامبر (ص) و امام لدنی است	علم انسانهای دیگر به اندازه امامان نیست	امام به علم زمان خود آگاه تر از همه است	آگاهی و علم امام فزاینده است
خداوند می فرماید: «أفمن یهدی الی الحق أحق أن یتبعه أم لا یهدی الا أن یهدی فما لکم کیف تحکمون»	امام هدایت کننده جامعه است	امام، واجب الاطاعه است	هدایت، در گرو اطاعت از امام است	امام هادی انسانها به سوی حق و عدالت است

و نیز می‌فرماید: «و من یؤت الحکمة فقد اوتی خیرا کثیرا»	امام صاحب خیر کثیر است	حکمت نزد امام است	امام در هدایت جامعه حکیم است	با حکمت جامعه اسلامی هدایت می‌شود
و در مورد طالوت فرموده است: «ان الله اصطفاه علیکم و زاده بسطة فی العلم و الجسم و الله یؤتی ملکه من یشاء و الله واسع علیم»	حکومت از آن خداوند است.	امام، از طرف خداوند به حکومت منصوب می‌شود	حاکمیت جامعه اسلامی از ضروریات امام است	حکومت اسلامی با امام هویت می‌یابد
و نیز به پیامبرش می‌فرماید: «و کان فضل الله علیک عظیما»	امامت فضل عظیم خداوند است	امام صاحب فضل الهی است	حاکمیت و هدایت از فضایل خداوندی است	حاکمیت امام فضلی است بر جامعه اسلامی
و نیز در مورد ائمه از اهل بیت خاندان و نسلش می‌فرماید: «أُم یحسدون الناس علی ما آتاهم الله من فضله فقد آتینا آل ابراهیم الکتاب و الحکمة و آتیناهم ملکا عظیما، فمنهم من آمن به و منهم من صد عنه و کفی بجهنم سعیرا»	مخالفت با امام، ورود به جهنم است	حسادت بر امام، عامل دوری از خداوند است	جریان امام در طول تاریخ بوده است	امامت، یک جریان تاریخی الهی است.
و هر گاه خداوند، پندهای را برای اداره‌ی امور بندگانش برگزیند به او شرح صدر و آمادگی کامل این کار را عنایت می‌فرماید	امام از میان انسانها برگزیده می‌شود	امامت، یک هدایت الهی است	قدرت امامت، قدرت الهی است	امام، هدایت الهی را عهده دار است
و در قلبش چشمه‌های جوشان حکمت قرار می‌دهد و علم را کاملا به او الهام می‌فرماید و بعد از آن از هیچ پاسخی در نمی‌ماند و از رفتار و گفتار صحیح دور و منحرف نمی‌شود.	امام، معصوم است	حکمت و علم امام افزودنی است	امام، حلال مشکلات جهان است	امام، هدایت کننده جهان است
او معصوم است و مؤید، خداوند او را توفیق می‌دهد و در راستی و درستی یابرجا و محکم نگه می‌دارد،	توفیق امام یک توفیق الهی است.	عصمت امام، برای امامت اصل است	عصمت امام یک فضل الهی است	امام معصوم حاکمیت جهانی جامعه اسلامی را دارا خواهد شد
از خطای لغزش و سقوط در امان است	امام (ع) حتی از لغزشها بدور است.	امام نه تنها گناه بلکه اشتباه نمی‌کند.	حکم امام، حکم خداوند است	حاکمیت امام، حاکمیت خداوند است
خداوند فقط او را این گونه قرار داده است تا حجت خدا باشد بر بندگان و گواه او باشد بر خلقش.	امام، معیار است	امام، ترازوی حق و باطل است	امام حجت الهی است	امام، شاهد خداوند در جهان است

امامت از آن خداوند است	امامت تعیینی است	امام، فضل الهی است	امام تجسم فضل الهی است	و این فضل خداست که به هر کس بخواهد می‌دهد و خداوند دارای فضلی بزرگ است
تعیین امام، فقط از طرف خداوند مقدور است	امامت، منصب الهی است	انسانها نمی‌توانند امام را انتخاب کنند.	امام، تعیین شده از طرف خداوند است	حال آیا بر چنین چیزی توانایی و دسترسی دارند تا بتوانند او را برگزینند؟
افرادی که به عنوان امام از طرف مسلمانان منصوب شده اند با امام منصوب خداوند تفاوت دارد.	مشروعیت امام با انتخاب مردم، مشروعیت الهی نیست	حکومت اسلامی با انتصاب امام از طرف خداوند مشروعیت می‌یابد	حکومت اسلامی باید توسط امام معصوم اداره شود	یا فرد منتخب آنان چنین اوصافی دارد تا او را بر دیگران مقدم بدارند؟
دوری از امام، دور از حق است	عدم شناخت امام، نشناختن اسلام است	دوری از امام معصوم، غضب الهی را در بر دارد	پیروی از امام، پیروی از خداوند است	؟ قسم به خانه خدا که از حق تجاوز کرده‌اند و لذا خداوند آنان را نکوهش فرموده و مورد نفرت و غضب نموده و هلاک کرده می‌فرماید: «چه کسی گمراهتر از آنکه بی‌راهنمای الهی خودسرانه عمل کند و خدا ستمکاران را راه ننماید.» و فرموده: «فتعسا لهم و أضل أعمالهم»
نشناختن امام ظلم بزرگی است	نپذیرفتن امام، ظلم بزرگ انسان است	امامت، رحمتی الهی است	پذیرش امامت، شرح صدر جامعه اسلامی را افزایش می‌دهد	و نیز فرموده است: «کبر مقتا عند الله و عند الذین آمنوا کذلک یطیع الله علی کل قلب متکبر جبار»

تحلیل نهایی خطبه امام رضا (علیه السلام) در مورد امام و امامت

با توجه به فضاهای پنج‌گانه در روش پدام برای تحلیل گفتمان و با استفاده از گزاره‌های به‌دست آمده از جدول ۲، به‌ویژه ستون‌های چهارم و پنجم که منعکس‌کننده «فضای گفتمانی» و «فضای فراگفتمانی» می‌باشند، می‌توان به اختصار دال‌های مرکزی و فراگفتمانی متن را که عمده‌تاً بر پایه ارتباط «بینامتنی» و «بیناگفتمانی» متکی است و بخش‌هایی از آن با استناد به قرآن کریم و سایر روایات واحادیث تحلیل شده‌اند، به‌دست آورد.

جدول ۳ و نمودار ۶، بیانگر موارد مزبور است.

جدول ۳. دالهای مرکزی و فراگفتمانی امامت در خطبه امام رضا (علیه السلام)

رویکرد اعتقادی	اطاعت امام، اطاعت خدا
	امامت یک اصل دینی
	امامت انتصابی خداوند
	امامت معیار ایمان است
	ایمان عامل شناخت امام
	عصمت امام
رویکرد سیاسی	امامت، رهبری جهانی
	امامت، هدایت است
	نجات بشریت
	امام حاکم جامعه اسلامی
	امام انتخاب مردم نیست
	استمراریت امامت تا قیامت
	امام خلیفه ... است
رویکرد تاریخی	امامت در خاندان پیامبر (ص) است
	حضرت علی (ع) و فرزندانش امامان هستند
	تفاوت امام با سایر مردم
رویکرد فرهنگی	امامت فراتر از پیامبری
	تبیین دین
رویکرد عرفانی	انسان کامل
رویکرد اخلاقی	حلم امام حافظ اسلام
	معیار حق و باطل
رویکرد معرفتی	لدنی بودن علم امام
	ایمان عامل شناخت امام
رویکرد اجتماعی	کمال دین

نمودار ۶. دال های مرکزی و فراگفتمانی امامت در خطبه امام رضا (علیه السلام)

نتیجه گیری

مطالعه گفتمان امامت از منظر امام رضا (علیه السلام) با داشتن تجربه تحمیلی ولایتعهدی و به وجود آمدن موقعیت مناسب برای طرح گفتمان اساسی مربوط به تعیین امام و شناخت موقعیت امامت، بیانگر چندین رویکرد مهم است که تلاش شد مفاهیم و دال های مرکزی آن در این بحث تفصیلی کشف و تحلیل شود.

در این رابطه روش عملیاتی تحلیل گفتمان (پدام) برای تحلیل خطبه امام رضا (علیه السلام) در رابطه با امام و امامت به کار گرفته شد.

مطالعه و تحلیل گفتمانی خطبه امام رضا (علیه السلام) در همین زمینه بیانگر هشت رویکرد مهم «اعتقادی»، «معرفتی»، «عرفانی»، «اجتماعی»، «فرهنگی»، «اخلاقی»، «سیاسی» و «تاریخی» است که محورهای اساسی هر رویکرد در این مطالعه مشخص شده‌اند.

اهمیت فراتر این مطالعه زمانی مشخص می‌شود که محورها و دال‌های اساسی مطرح‌شده در این خطبه درباره امام و امامت را مطلقاً برای مراحل بعدی امامت و تبیین موقعیت امام دوازدهم (علیه السلام) که رهبر جهان و منجی بشریت است، مورد توجه قرار دهیم.

به عبارت دیگر، امام با بهره‌گیری از موقعیت و شرایط تحمیلی «ولایت‌مهدی» و «غصب حکومت توسط مأمون» و همچنین «ضرورت بازگشت حاکمیت به امامان معصوم (علیهم السلام)» زمینه را برای طرح مسائل کلان‌تر مربوط به حاکمیت نهایی جهان توسط امام معصوم حضرت مهدی (علیه السلام) مهیا می‌سازند و با طرح مفهوم وسیع امامت به عنوان «حاکم جامعه اسلامی»، «رهبر جهان» و «منجی بشریت» زمینه ظهور «گفتمان مهدوی» در سطحی وسیع‌تر و آشکارتر را در جامعه اسلامی و جهانی مهیا کردند.

منابع و مآخذ

- قرآن کریم.
- بشیر، حسن. (۱۳۸۴). «تحلیل گفتن: دریچه‌ای برای کشف ناگفته‌ها: تحلیل مقاله مورخ ۲۷ فوریه ۲۰۰۱، روزنامه گاردین انگلیس درباره ایران». تهران: مرکز تحقیقات دانشگاه امام صادق (علیه السلام).
- _____ (۱۳۹۱ الف). «رسانه‌های بیگانه: قرائتی با تحلیل گفتن». از مجموعه: تحلیل گفتن رسانه‌های جهان (جلد دوم). تهران: انتشارات سیمای شرق.
- _____ (۱۳۹۱ ب). «رویکردهای اجتماعی در گفتن روایی امام صادق (علیه السلام): مقدمه‌ای بر گفتن دینی روایی». در کتاب: ابعاد شخصیت و زندگی امام صادق (علیه السلام). تألیف: جمعی از نویسندگان. به کوشش: احمد پاکتچی، چاپ اول. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (علیه السلام).
- _____ (۱۳۹۲). «گفتن ولایت‌عهدی امام رضا (علیه السلام) میان دو رویکرد «زیست - قدرت» و «زیست - سیاست». فصلنامه فرهنگ رضوی. س. اول. ش. سوم. ش. مسلسل ۳. پائیز ۱۳۹۲. صص: ۴۹-۸۶.
- _____ (۱۳۹۵). کاربرد تحلیل گفتن در فهم منابع دینی. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- _____ (۱۳۹۷). تحلیل گفتن دینی: مبانی نظری. قم: انتشارات لوگوس.
- بهرامپور، شعبانعلی. (۱۳۷۹). «درآمدی بر تحلیل گفتن». در کتاب: محمدرضا تاجیک (گردآورنده). مجموعه گفتن و تحلیل گفتن. تهران: انتشارات فرهنگ گفتن.
- پاکتچی، احمد. (۱۳۹۱). «شرایط علمی و فرهنگی در عصر امام صادق (علیه السلام) و بستر شکل‌گیری مذهب جعفری». در کتاب: ابعاد شخصیت و زندگی امام صادق (علیه السلام). تألیف: جمعی از نویسندگان. به کوشش: احمد پاکتچی. چاپ اول. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (علیه السلام).
- فرکلاف، نورمن. (۱۳۷۹). تحلیل انتقادی گفتن. ترجمه فاطمه شایسته‌پیران و دیگران. چاپ اول. تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها.
- فوکو، میشل. (۱۳۹۱). «سوژه و قدرت». در کتاب: میشل فوکو/فراسوی ساخت‌گرایی و هرمنوتیک، با مؤخره‌ای به قلم میشل فوکو. نوشته هیوبرت ال. دریفوس و پل رابینو. ترجمه حسین بشیریه. چاپ هشتم. تهران: نشر نی.
- قمی، شیخ عباس. (۱۳۸۱). منتهی الآمال. ویرایش کاظم عابدینی مطلق. چاپ دوم. تهران: فراوی.
- کلینی، محمدبن یعقوب. (۱۳۷۷). اصول کافی. به کوشش علی اکبر غفاری. تهران: انتشارات اسلامی.

- Foucault, M. (1972), The Archaeology of Knowledge, Translated by: A. Sheridan, (London: Routledge [1962].
- Gee, James P. (1999) An Introduction to Discourse Analysis: Theory and Method, Second Edition, New York: Routledge.
- Laclau, E. and Mouffe, C. (1985) Hegemony and Socialist Strategy, Toward a radical Democratic Politics, London: Verso.